

Wczesne średniowiecze

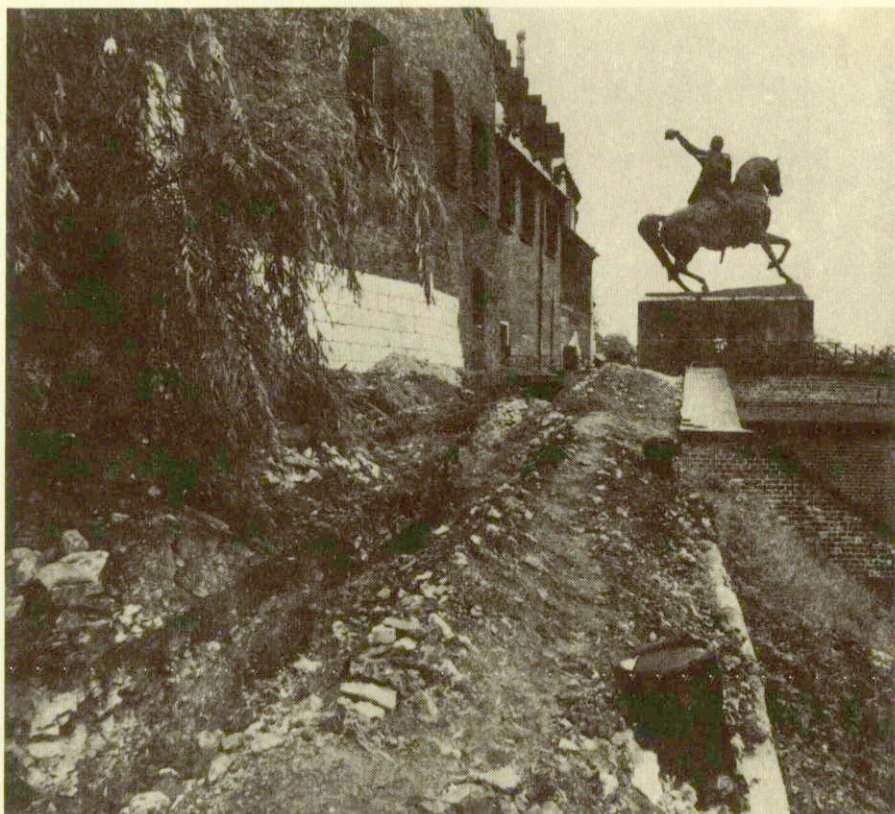
JANUSZ FIRLET, ZBIGNIEW PIANOWSKI

ODKRYCIE DWU WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH KOŚCIOŁÓW W REJONIE TZW. BASTIONU WŁADYSŁAWA IV NA WAWELU

W latach 1981-1983 przeprowadzono ratownicze badania archeologiczne na północnej krawędzi wzgórza wawelskiego, w obrębie tarasu ziemnego pomiędzy tzw. bastionem Władysława IV, czyli dawną „wielką” basztą przy bramie dolnej zamku a północno-wschodnim narożnikiem skarbcza katedralnego¹. Początkowo nadzorowano przebiegający na tym terenie wykop instalacyjny nowego ciągu c.o. prowadzącego do kotłowni pod kapitularem. Jego trasę wytyczono w ten sposób, aby stykał się z wystającym nieco ponad poziom terenu zagadkowym murem, tworzącym zarys prostokątnej „baszty” przy gotyckim murze obronnym, w połowie odległości między dzwonnica Zygmuntofską a bramą dolną (ryc. 1). Wykonując wykop wzdłuż ustalonej trasy natrafiono jednak na relikty gotyckiego przedmurza biegnącego równoległe do głównego muru obronnego i przylegającego do północnej ściany „baszty”. Aby nie dopuścić do większych zniszczeń zabytkowych murów, zmieniono trasę ciągu instalacyjnego prowadząc wykop (15/81) po samej krawędzi tarasu w pobliżu bastionu Władysława IV, natomiast odcinki wykonane poprzednio pogłębiono do poziomu skały i przebadano archeologicznie (odc. 15/B i 15/G). Równocześnie rozpoczęto eksplorację we wschodniej części wnętrza „baszty” (odc. 15/A) dla odsłonięcia ewentualnych poziomów użytkowych i uzyskania materiału datującego. Budowla ta została już przynajmniej częściowo przebadana ok. 1916 r., zachował się bowiem datowany na ten okres plan archiwalny, ukazujący obiekt jako prostokątną (zbliżoną do kwadratu) basztę o niezbyt grubych murach. Wnętrze okazało się już naruszone dawnym wykopem badawczym, w którego dnie natrafiono obecnie na resztki starszych – jak początkowo sądzono romańskich – fundamentów z łamane-go wapienia spojonego zaprawą wapienno-piaskową. Na zewnątrz ściany wschodniej „baszty” wykonano dwa niewielkie przekopy badawcze w warstwie nowożytnego nasypu (odc. 15/H-J), odsłaniając kamienne lico miejscami przypominające układ *opus spicatum*. Element ten, jak też zupełny brak fragmentów ceramiki budowlanej, zarówno w murze jak i w zaprawie, nasuwał przypuszczenie o stosunkowo wczesnej chronologii obiektu. Nadal nie wyjaśniony był jego związek z głównym murem obronnym.

Poszukując dogodnego miejsca na przeprowadzenie instalacji przez średniowieczne mury obronne, wykonano przedłużenie wykopu instalacyjnego do samego bastionu Władysława IV. Podczas zdejmowania wierzchniej warstwy nasypu natrafiono w tym miejscu na niewielki fragment muru, zbudowanego z płytkowych kamieni wapiennych, o zewnętrznym licu zataczającym półkole (ryc. 2) a wewnętrznym tworzącym linię prostą. Po wewnętrznej, wschodniej

¹ Prace archeologiczne prowadzili autorzy niniejszego komunikatu pod naukowym nadzorem prof. dra hab. Józefa T. Frazika.

Ryc. 1. Kraków-Wawel, rejon XIV, przy bastionie Władysława IV. Ogólny widok terenu badań

Region XIV at Władysław IV's bastion. General view of the area investigated

stronie tego muru wykonano niewielką sondę (15/C), stwierdzając warstwę destrukcji architektonicznej i odsłaniając odcinek lica o wątku zbliżonym do najstarszych przedromańskich budowli wawelskich – tzw. czworokątnej – na dziedzińcu arkadowym i rotundy NP Marii. Przekop prostopadły do murów gotyckich, usytuowany ok. 1 m. dalej na wschód (15/D), ujawnił spojone zaprawą mury płytkowe otaczające zagłębienie, wyłożone starannie obrabianymi płytami piaskowcowymi (ryc. 3). Konstrukcja ta zalegała na wysokości partii fundamentowej muru odkrytego poprzednio, wydawała się starszą. Ostatecznie przeprowadzono kanał c.o. po zewnętrznej stronie tego muru (odc. 15/E) we wkopie gotyckim, odsłaniając dużą partię lica wchodzącego w główny mur obronny (sonda 15/F).

W zimie 1981/82 r. wykonano dwie sondy architektoniczne w kotłowni pod kapitularem (sonda 1-2). Miały one na celu dotarcie do muru płytkowego ukrytego we wnętrzu gotyckiego muru obronnego, obudowanego ceglana okładziną z czasów restauracji katedry i przyległych budynków przez S. Odrzywolskiego na przełomie XIX i XX w. Sondy wykonano głównie w okładzinie, co nie pociągnęło za sobą zniszczeń substancji gotyckiej. W sondzie 1, zlokalizowanej w północnej ścianie pomieszczenia, natrafiono na dalszy odcinek lica muru płytkowego, (ryc. 4) natomiast w sondzie 2 w północno-wschodnim narożniku kotłowni stwierdzono dalszy ciąg tego muru, pozbawionego jednak zewnętrznego lica. Po naniesieniu na plan wszystkich rozpoznanych relikwów okazało się, że okrąg wyznaczony przez zewnętrzne lico w przybliżeniu trafia w linię resztek fundamentu kamiennego odkrytego we wnętrzu budowli

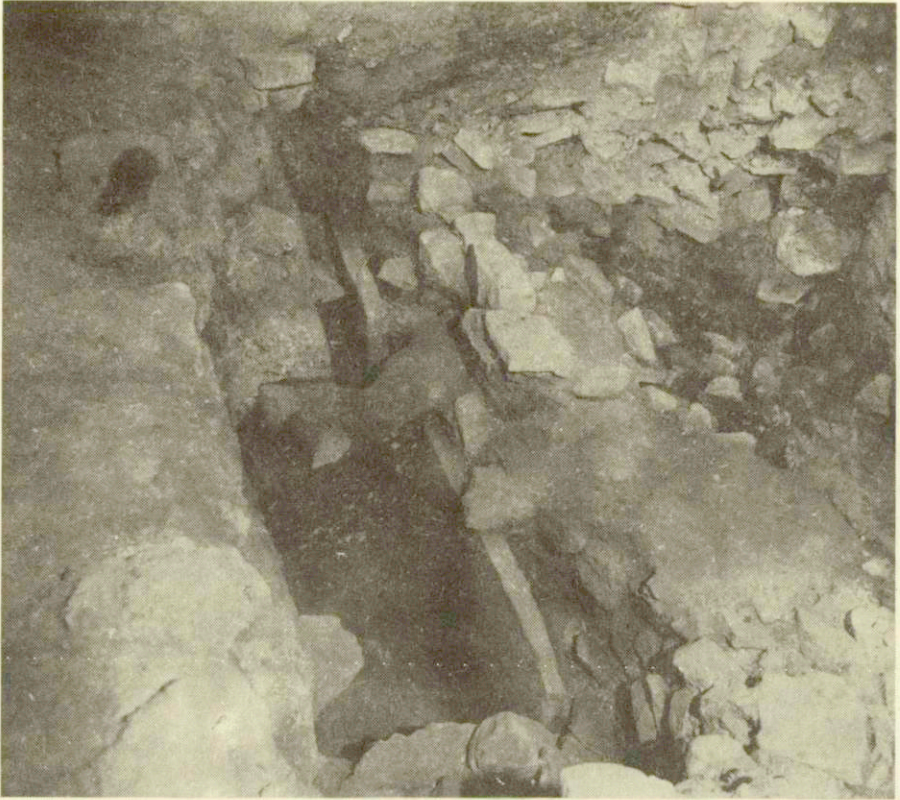
Ryc. 2. Kraków-Wawel, rejon XIV, przy bastionie Władysława IV. Widok od zachodu na zewnętrzne lico muru rotundy (odc. 15/E)

Region XIV at Władysław IV's bastion. View from the west on the outer face of the rotunda wall (section 15/E)

„basztowej”. W związku z tym w 1982 r. ponownie wypreparowano mury na wykopie 15/A i stwierdzono, iż mamy w tym miejscu zachowane zakrępowanie apsydy wschodniej (częściowo jako mur fundamentowy, częściowo jako negatyw) o niewielkich stosunkowo rozmiarach, gdyż nie stwierdzono jej resztek na zewnątrz „baszty”. Stało się więc możliwe zinterpretowanie relikwów murów płytkowych jako pozostałości jednoapsydowej rotundy przedromañskiej, wyposażonej przysuszcześnie w murowany grobowiec w centralnej części nawy,

Dla zweryfikowania przebiegu murów „baszty” badano w dalszym ciągu jej wnętrze posuwając się ku zachodowi (wyk. 15/A, odc. W i NW). Okazało się jednak, że mur nie tworzył załomu w kierunku południowym, lecz narożnik wewnętrzny kierując się ku północy, gdzie został całkowicie zniszczony przez gotyckie przedmurze. Taki przebieg, technika budowy z użyciem *opus spicatum* oraz usytuowanie na resztkach starszej świątyni pozwoliły na określenie budowli „basztowej” jako fundamentu prostokątnego prezbiterium kościoła romańskiego, (ryc. 5), na którym z kolei wsparł się gotycki mur obronny z przełomu XIII i XIV w. Ponadto na odcinku W wykopy 15/A odkryto niewielki fragment uskoku muru rotundy na linii tęczy kościoła, zachowany do ok. 0,4 m. w części nadziemnej (ryc. 6).

W 1983 r. dokonano uzupełniających badań we wnętrzu rotundy na odcinkach 15/C, 15/D i 15/A część W oraz wykonując nowe poszerzające odkrywki 15/K i 15/L. W wyniku tych prac odsłonięto fragmentarycznie poziom użytkowy wnętrza obiektu (odcinek 15/K).

Ryc. 3. Kraków-Wawel, rejon XIV, przy bastionie Władysława IV. Wnętrze rotundy, widok na częściowo zniszczoną komorę grobowca oblicowaną płytami piaskowcowymi (odc. 15/D)

Region XIV at Władysław IV's bastion. Interior of the rotunda, view of the partly destroyed tomb chamber, faced with sandstone slabs (section 15/D)

wykonany z wylewki zaprawy wapiennej. Dokonano też odkrycia muru fundamentowego biegnącego po osi E–W (odcinek 15/K). Odślonięto dalsze partie murów otaczających grobowiec, uzyskując przypuszczalnie pełną grubość muru południowego. We wnętrzu komory grobowej (odcinek 15/D) częściowo wyeksplorowano zalegającą tam warstwę humusową, stwierdzając brak pochówka. Na zachód od grobowca (odcinek 15/C) przebadano wycinkowo warstwy z okresu poprzedzającego budowę rotundy, uzyskując materiał ceramiczny. W pobliżu odśloniętego uprzednio muru uskoku nawy (odcinek 15/A cz. W) wyeksplorowano całkowicie destrukcję, ujawniając strop cienkiej warstwy humusowej przykrywającej wylewkę zaprawy wapiennej we wnętrzu rotundy (odkryto ją tu w dwu niewielkich sondażach). Wylewka spoczywała na warstwie pochodzącej z okresu przed powstaniem rotundy.

ROTUNDA PRZEDROMAŃSKA

Mury świątyni odślonięto – jak wynika z poprzednich uwag – w siedmiu wykopach i sondach architektonicznych (ryc. 7). Na tej podstawie można stwierdzić, że w gotyckim murze obronnym i po jego północnej stronie zachowała się niemal połowa kolistej nawy do wysokości ok. 0,4-1,0 m. Ocalał także niewielki fragment fundamentu apsydy we wnętrzu późniejszego, romańskiego obiektu. W partii naziemnej mur rotundy wykonany jest techniką

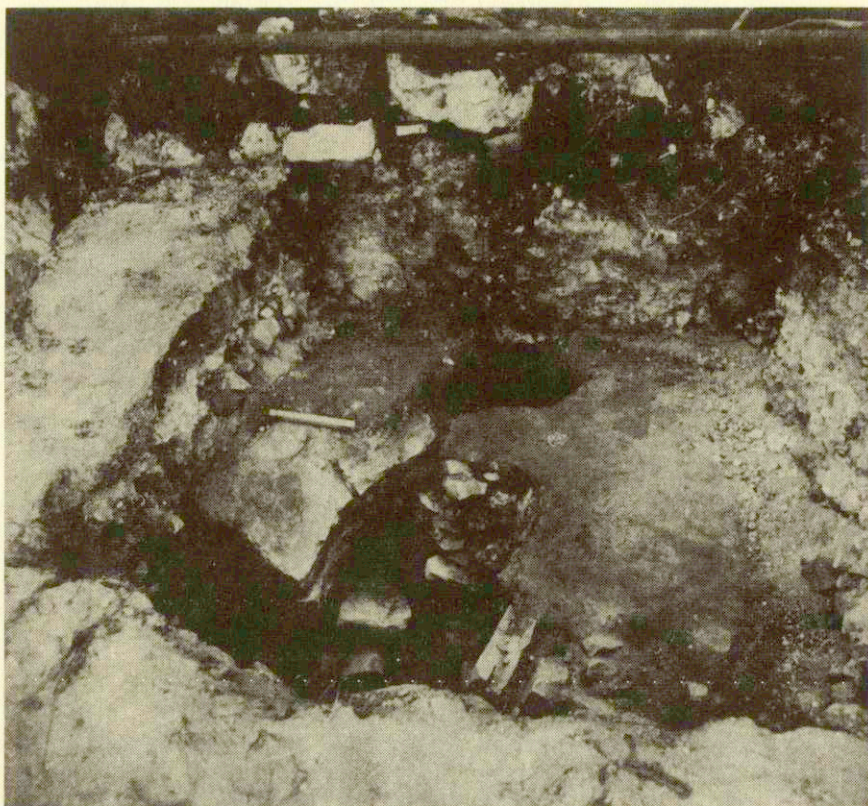

Ryc. 4. Kraków-Wawel, rejon IV, kotłownia pod kapitularem. Fragment zewnętrznego lica rotundy odsłonięty w sondzie architektonicznej nr 1

Region IV, boiler-room under the chapter-house. Fragment of the outer face of the rotunda uncovered in architectural sounding pit 1

opus emplectum. Lica układane są z warstw płytowo łamanego wapienia o mocno zróżnicowanych wymiarach, od dużych (przykładowo 34 × 8,5 cm, 54 × 10 cm) do bardzo niewielkich (np. 10 × 5 cm, 16 × 3 cm, 8 × 2 cm). Wnętrze wypełniały kamienie wapienne – płytowe oraz o kształtach nieregularnych. Użyto zaprawy wapienno-piaskowej z dość dużą ilością wapna. Fundament w większości stanowią warstwy kamieni wapiennych o niewielkich (zakrępowanie apsydy) i średnich (część zachodnia i południowa) rozmiarach, spojone również zaprawą wapienno-piaskową. Występują też płytowe kamienie wapienne i sporadycznie piaskowce. Lica partii naziemnej nie tworzą idealnie walcowatej powierzchni, miejscami są wyraźnie zaokrąglone, w innych zaś miejscach uformowane są z niewielkich odcinków niemal prostych. Z tego powodu trudno było uzyskać precyzyjny pomiar grubości muru odnoszący się do całej nawy. W przybliżeniu wynosi on ok. 1,1-1,3 m.

Na zewnątrz świątyni wszelkie nawarstwienia wiążące się z jej budową i okresem użytkowania oraz destrukcją są zniszczone, natomiast we wnętrzu (odcinek 15/A cz. W) przy uskoku i przy zachodnim odcinku muru nawy (odcinek 15/C, K) odsłonięto fragmentarycznie poziom wylewki z zaprawy wapiennej, złożony z trzech warstw o zróżnicowanym składzie. Najwyżej zalegała wygładzona w stropie zaprawa, niżej warstewka zaprawy zmieszanej z drobnymi kamieniami wapiennymi, pod nią zaś poziom grubego żwiru wapiennego (nie było go przy uskoku). Przy murze nawy wylewka sięgała nieco wyżej niż granica fundamentu i części naziemnej muru, w kierunku wschodnim obniżała się dość gwałtownie na skutek

Ryc. 5. Kraków-Wawel, rejon XIV, przy bastionie Władysława IV. Uskok muru nawy na linii tęczy rotundy (odc. 15/A cz. W)

Region XIV at Władysław IV's bastion. Offset of the nave wall along the line of the rood-screen of the rotunda (section 15/A, part W)

lokalnego osiadania gruntu. Warstwę wylewki o grubości 6-10 cm należy uznać za poziom użytkowy wnętrza, ewentualnie za część składową takiego poziomu, z niezachowaną wykładziną kamienną.

W centralnej części nawy odsłonięto narożnik prostokątnego zagłębienia oblicowanego dużymi i starannie obrobionymi płytkami piaskowca ziarnistego. Zachowały się dwie takie płyty stojące pionowo przy murze otaczającym obiekt od południa oraz co najmniej jedna płyta leżąca poziomo w dnie zagłębienia (ryc. 3), w jego narożniku płd.-zach. Wymiary płyt (zapewne identyczne dla wszystkich trzech) wynoszą $1,0 \times 0,5 \times \text{ok. } 0,06$ m. Głębokość oblicowanej komory wynosi ok. 0,4 m (płyta pozioma przylega do pionowej wpuszczonej nieco niżej). Obmurowanie płyt od strony południowej i zachodniej stanowią stosunkowo grube mury (zachodni – ok. 1,0 m, południowy – co najmniej 1,3 m), wykonane z niewielkich płytek wapiennych o dość jednolitych wymiarach (lica) i kamieni o formach nieregularnych. Spojone są w partii bliższej komory zaprawą gipsową, mocno już wypłukaną i czytelną miejscami jedynie w postaci cieniutkich warstewek drobin polepy, która wchodziła w skład zaprawy, a częściowo zaprawą wapienno-piaskową. Mury te tworzą przy górnej krawędzi pionowych płyt odsadzkę szeroką na 0,15-0,25 m. Mur zachodni zachował się do wysokości 0,4 m ponad tę odsadzkę, przypuszczalnie posiadał kontynuację w kierunku północnym. Opisany obiekt jest w części północnej całkowicie zniszczony przez gotyckie przedmurze, natomiast po stronie południowej obmurowanie grobu zachowało się w swej pełnej szerokości.

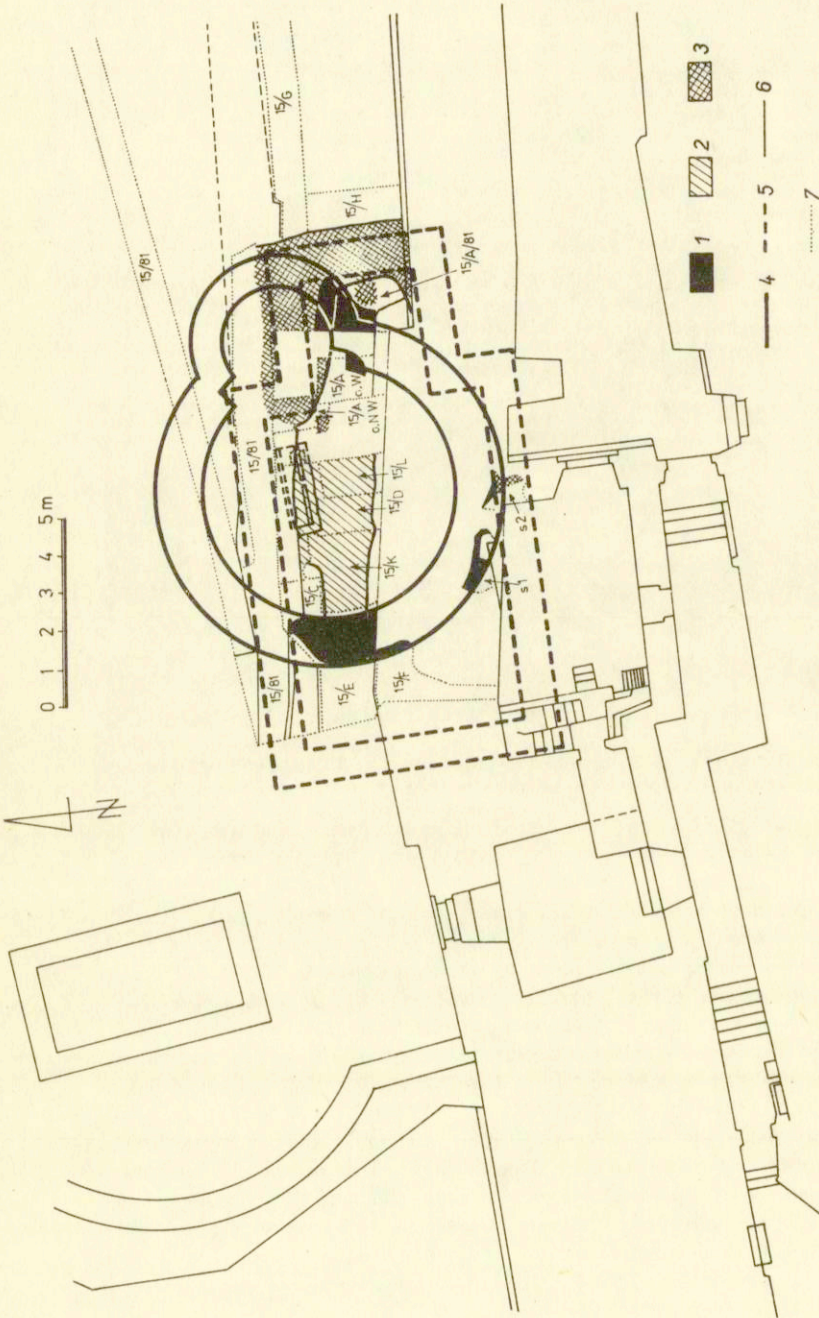
Ryc. 6. Kraków-Wawel, rejon XIV, przy bastionie Władysława IV. Fundament prezbiterium kościoła romańskiego przy gotyckim murze obronnym (odc. 15/A). widok od północy

Region XIV near Władysław IV's bastion. Foundation of the presbytery of the Romanesque church at the defensive Gothic wall (section 15/A) seen from the north

Pomiędzy zachodnim murem grobowca a ścianą nawy odkryto fragmentarycznie odcinek płytkiego muru fundamentowego, zorientowanego po osi E–W. Zbudowany był z drobnych i średnich kamieni wapiennych spojonych zaprawą wapienno-piaskową (w dużej ilości). Wysokość muru nie przekraczała 0,3 m, szerokość wynosiła 0,95 m a długość 1,3 m. Stwierdzono jego organiczne połączenie z zachodnim murem grobowca, natomiast kraniec zachodni, jak się wydaje, przylegał do lica fundamentu nawy rotundy. Korona omawianego muru, stanowiąca gładką, równą powierzchnię (bez śladów destrukcji), stykała się bezpośrednio z opisaną wyżej wylewką zaprawy.

Odsłonięte fragmenty: duży odcinek półkolistego muru zachodniej części świątyni; części odcinka południowego oraz uskok na linii tęczy, które zachowane są zarówno w fundamentach, jak i partii naziemnej oraz zachowane jedynie w części fundamentowej zakrępowanie wschodniej apsydy pozwalają rekonstruować odkrytą budowlę jako rotundę prostą (tj. jednoapsydową), orientowaną, o średnicy wnętrza ok. 6.9 m i murach nawy grubości ok. 1.3 m, co z kolei daje średnicę zewnętrzną 9,5 m². Mur apsydy był zapewne cieńszy – mógł

² Tę interpretację relikwów przedromańskich przedstawili odkrywcy po raz pierwszy na posiedzeniu Komisji Archeologicznej O/PAN w Krakowie w dniu 24 III 1983 r. (odczyt pt. „Badania archeologiczno-architektoniczne w rejonie bastionu Władysława IV na Wawelu – odkrycie dwóch wczesnośredniowiecznych kościołów”).

Ryc. 7. Kraków-Wawel, rejon XIV. Próba rekonstrukcji rozplanowania kościołów wczesnośredniowiecznych na podstawie odsłoniętych relikwii murów. Wg J. Firleta i Z. Pianowskiego

1 – relikty rotundy przedromańskiej (murów obwodowych); 2 – grobowiec wraz z przyległymi murami; 3 – fundamenty kościoła romańskiego; 4 – linia rekonstrukcji rotundy (zarys idealny partii naziennej); 5 – linia rekonstrukcji kościoła romańskiego (partia naziennej); 6 – zarys istniejących budowli; 7 – granice wykopów archeologicznych i sond architektonicznych

Region XIV. Attempt at reconstructing of the layout of the early medieval churches on the basis of the uncovered relics. After J. Firlet and Z. Pianowski

1 – relics of the pre-Romanesque rotunda (circumferential walls); 2 – tomb with adjacent walls; 3 – foundations of the Romanesque church; 4 – line of reconstruction of the rotunda (ideal outline of the overground parts); 5 – line of reconstruction of the Romanesque church (overground part); 6 – Outline of the existing buildings;

mieć ok. 0,75 m. Domniemana średnica apsydy wynosiłaby ok. 2,9 m (wnętrze) i 4,4 m (zewnątrzna).

Oblicowane płytami i obmurowane zagłębienie w centralnej części nawy rotundy można uważać za grobowiec. Przemawia za tym zaleganie obiektu poniżej poziomu użytkowego kościoła i rozmiary, jakie, pomimo znacznego zniszczenia, można w przybliżeniu rekonstruować kierując się wielkością licowych płyt z piaskowca. Komora grobowa miała zapewne długość 2 m, szerokość 0,5 m i głębokość od górnych krawędzi płyt ok. 0,4 m. Trudna do wyjaśnienia jest natomiast bardzo duża grubość murów obstawy, zwłaszcza od strony południowej. Sama konstrukcja grobowca z pewnością nie wymagała tak masywnych murów a z kolei zasięg wylewki stanowiącej poziom użytkowy rotundy sugeruje, że nie posiadały one rozwinięcia w partię naziemną. Niejasno rysuje się też interpretacja funkcji płytkiego fundamentu idącego pod poziomem wylewki ku zachodowi. Na obecnym etapie rozpoznania planu murów raczej należy wykluczyć domysł, że opisane fundamenty mogły stanowić bazę dla posadowienia podpór empyry zachodniej.

Jeśli chodzi o chronologię powstania świątyni, to dla jej ustalenia niezbyt pomocny jest materiał zabytkowy uzyskany w niewielkiej ilości z warstw poprzedzających budowę. Jednakże – o czym będzie dalej mowa – wskazuje on, że budowla mogła powstać najwcześniej dopiero u schyłku X w. Przesłankę pośrednich do datowania omawianego obiektu dostarcza, naszym zdaniem, stratygrafia archeologiczna związana z podobnym w technice budowy murem przedromańskim na północ od baszty Złodziejkiej. Mur ten został wzniesiony na zniszczonym i zniwelowanym wczesnośredniowiecznym wale obronnym, który przestał funkcjonować najpewniej niedługo przed 1000 r., a z kolei warstwy pochodzące z okresu użytkowania tego muru zawierają materiały XI-wieczne. Można wysunąć przypuszczenie, że obiekt sakralny koło bastionu Władysława IV wzniesiony został w pierwszej ćwierci XI w., nie wykluczając oczywiście całkowicie możliwości datowania go na okres nieco wcześniejszy.

Zagadkę stanowi bardzo wysunięta ku północy lokalizacja kościoła oraz jego funkcja. Poza komorą grobową we wnętrzu, w najbliższym sąsiedztwie nie stwierdzono grobów. Bliskość kolejnych założeń katedralnych, tj. świątyn przedromańskiej³ i romańskiej, sugeruje, iż rotunda mogła być kaplicą biskupią, czy też pełnić określoną liturgicznie funkcję pomocniczą w stosunku do katedry (*familia ecclesiae*). Najbardziej prawdopodobne jest jednak wiązanie jej budowy z intencją ufundowania kaplicy grobowej⁴.

Podobieństw technologicznych można szukać przede wszystkim w kręgu obiektów wawelskich, krakowskich i wzniesionych na południu Polski. Najlepiej zachowaną rotundą wawelską jest niewątpliwie kościół św. Feliksa i Adaukta (N. Marii Panny). Jej rozplanowanie różni się znacznie od planu odkrytej budowli, zbieżności można natomiast upatrywać w sposobie budowy murów. Ściany tego tetrakonchosu wykonano z płytek piaskowca o zbliżonych wymiarach do budulca naszej rotundy, spoiwo stanowi niemal czyste wapno. Układ elementów licowych w murach jest podobny w obu obiektach. Moment powstania tetrakonchosu umieszcza się w ramach okresu: schyłek X i początek XI w.⁵

Analogiczne uformowanie licowych partii murów występuje w przypadku tzw. „budowli czworokątnej” na dziedzińcu arkadowym. Ma ona lica wykonane z podobnie obrabianego

³ Pozostałości wschodniej części przedromańskiej katedry pod wezwaniem św. Wacława zostały odkryte w obrębie obecnej katedry podczas badań sondażowych w latach 1981-1982 i na początku 1983 r.

⁴ Warto tu zwrócić uwagę na fakt, że komora grobowa uległa opróżnieniu najpewniej w okresie poprzedzającym destrukcję murów kościoła, podobnie wnętrze nawy rotundy przy baszcie Sandomierskiej zostało przekopane przed rozpoczęciem wyburzania murów. Nasuwa się tu przypuszczenie o celowym przemieszczeniu pochówków w momencie likwidacji świątyni.

⁵ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Źródła do Historii Kultury Materialnej, IHKM PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1963, s. 121, il. 300; K. Żurawska, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesno-piastowskiej*. „Studia do Dziejów Wawelu”, t. III, 1968, s. 11 i 91.

piaskowca wapnistego, z użyciem zaprawy gipsowej. Przyjmuje się datowanie obiektu na przełom X i XI w.⁶

Zachowane odcinki murów tzw. „kościół B” budowane w technice *opus emplectum* wykonane są z płytowego piaskowca wapnistego i wapienia. Grubość murów sięga ok. 1,3 m. są one wiązane dwoma rodzajami zapraw – gipsową i wapienną. Rotunda posiadała emporę zachodnią, pod nią znajdował się grobowiec wykonany z ciosów piaskowca i przykryty płytą kamienną. Odkrywczy datują główne fazy budowy obiektu na czas: 2 poł. X-pocz. XI w.⁷

Dwa krótkie odcinki murów o technice przedromańskiej odsłonięto w rejonie Smoczej Jamy i na dziedzińcu Batorego. Ich lica wykonano z płytowo łamanego wapienia, spojone były zaprawą gipsową. Mury te mogły stanowić fragmenty budowli sakralnych⁸.

Na wzgórzu Lasoty w Krakowie odkryto przedromańską rotundę jednoapsydową z płyt piaskowcowych na zaprawie wapienno-piaskowej – kościół św. Benedykta. W tym przypadku średnica wnętrza nawy wynosiła 6,2 m a apsydy 3,2 m. Obiekt datowany jest na 2 poł. X lub pocz. XI w. Na uwagę zasługuje postawienie na ruinach rotundy XII-wiecznego, jednonawowego kościoła z czworokątnym prezbiterium⁹.

Wczesnoromańska rotunda jednoapsydowa koło baszty Sandomierskiej na Wawelu jest nieco większa od nowo odkrytego obiektu – średnica wnętrza nawy ok. 8 m, apsydy ok. 4 m. Posiada partię naziemną licowaną dużymi ciosami piaskowca. W zachodniej części nawy znajduje się murowany fundament empory (szerokości ok. 0,7 m), nieco asymetrycznie umieszczony w stosunku do osi kościoła i przecinający pozostałości grobowca z fragmentów ciosów piaskowcowych. Rotunda datowana jest na XI w.¹⁰

Bardzo zbliżone do odkrytej budowli wawelskiej rozmiary wnętrza posiada rotunda św. Mikołaja w Cieszynie (nawa – 6,3 m, apsyda – 2,8 m). Ten dobrze zachowany obiekt o murach licowanych podłużnymi ciosami wapienia, posiada wydłużony uskok na połączeniu nawy z apsydą. Ściany budowane w technice *opus emplectum* mają grubość 1,26 m. W zachodniej części nawy znajdują się pozostałości empory w postaci baz dwu kolumn. Obiekt datowany jest przez różnych badaczy w szerokim horyzoncie od 1 poł. XI w. do ok. poł. XII w.¹¹

⁶ A. Żaki, *Nowo odkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu*, tamże, t. I, 1955, s. 77-79, 80-81, il. 5 i 6; Świechowski, *Budownictwo...*, s. 123, 124.

⁷ St. Kozieł, M. Fraś, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Prace Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków, Nr 17: Wrocław 1979, s. 41, 42, 56, 67, 65, 69, 80, 81.

⁸ Mur w rejonie Smoczej Jamy odkrył A. Żaki (A. Żaki, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 61, 147, 157), w roku 1976 dokonano badań weryfikacyjnych tego obiektu (J. Firlet, Z. Pianowski, *Nowo odkryty kościół romański na Wawelu*, Spr. Arch., t. XXXI: 1979, s. 241 i prz. 30); relikwiarz na dziedzińcu Batorego opisał S. Kozieł, łącząc go z katedrą przedromańską św. Wacława (S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970-1976*, Spraw. Arch., t. XXX, 1978, s. 217 i 218).

⁹ W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, „Rocznik Krakowski”, t. XXXVIII, 1966, s. 50-53.

¹⁰ Badania wykopaliskowe obiektu trwają – dotychczasowe ich wyniki przedstawiono na posiedzeniu Komisji Archeologicznej PAN O/Kraków (M. Szewczyk, W. Szmukier, *Najnowsze odkrycia relikwiarzy architektury wczesnośredniowiecznej w rej. X na Wawelu*, Spraw. PAN Kraków, t. XXII/1, styczeń-czerwiec 1978, s. 19) oraz w artykule (M. Szewczyk, W. Szmukier, *Na Wawelu – budowla dwunasta i trzynasta*, ZOW, R. XLV, z. 1: 1979, s. 63-65).

¹¹ Świechowski, *Budownictwo...*, s. 22, il. 16; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, „Studia z Historii Sztuki”, t. XIX: 1974, s. 84-86.

Jednoapsydowa rotunda na zamku w Przemyślu posiada rozmiary wnętrza ok. 8 m (nawa) i 4,8 m (apsyda). Jest zbudowana z piaskowca, w licach formowanego w płaskie, wydłużone płyty, z użyciem zaprawy wapienno-piaskowej. Kompleks rotunda – palatium datuje się na ogół na lata 1018-1030¹².

KOŚCIÓŁ ROMAŃSKI

Na obecnym etapie badań znane są jedynie fundamenty wschodniej, prezbiterialnej części świątyni (ryc. 7): fundament ściany wschodniej zachował się w pełnej szerokości wynoszącej 1,2 m, fundament ściany północnej, częściowo zniszczony w partii zewnętrznej przez gotyckie przedmurze, posiada w górnej części znaczną szerokość ok. 1,8 m, w partii niższej zważa się wyraźnie. Jest to najprawdopodobniej związane z faktem, że wyższa partia wkopu fundamentowego wykonana była w warstwie destrukcji rotundy o bardzo luźnej strukturze, przez co uzyskano krawędź nierówną (być może nastąpiło też niewielkie oberwanie ściany wkopu). Podobne choć mniejsze nadwieszenie górnej części fundamentu występuje też na zbliżonym poziomie w licach ścian wschodniej i południowej. Ta ostatnia wchodzi całą swą szerokością w główny średniowieczny mur obronny i odsłonięto tylko jej północne, wewnętrzne lico na odcinku ok. 1 m. Mury wykonano z łamanego wapienia. Kamienie posiadają wymiary na ogół niezbyt wielkie, są często spłaszczone, występują też formy płytkowe (może wtórnie użyty materiał z rozbiórki rotundy). Przykładowe, orientacyjne wymiary budulca (dłuższych krawędzi kamieni nieregularnych): 11 × 15, 18 × 8, 11 × 13, 16 × 5 (płytki), 19 × 18, 25 × 9 cm. Kamienie posiadają układ warstwowy przez całą szerokość muru, wątek partii licowych jest jednakże na ogół dość nieregularny. Jedyne zewnętrzne lico wschodniej ściany posiada fragment, w którym kilka warstw tworzy układ zbliżony do *opus spicatum*. Do spojenia murów użyto zaprawy wapienno-piaskowej o dość dużej zawartości piasku, stosunkowo mocnej. Stopa murów została posadowiona na skale, co stwierdzono na odcinku ściany południowej oraz po stronie zewnętrznej, przy płn.-wsch. narożniku.

Jak już wspomniano, interpretację obiektu jako pozostałości świątyni umożliwiło odsłonięcie narożnika utworzonego przez mur ściany północnej, który załamuje się ku północy, tworząc uskok o nieznaną (na skutek zniszczenia dalszej części muru) szerokości. Sam narożnik w zachowanej partii fundamentowej jest łagodny, zaokrąglony. Należy sądzić, że dopiero w części naziemnej kąt załamania był wyraźny, prosty, względnie zmiana orientacji odbywała się za pośrednictwem dodatkowego, niewielkiego uskoku.

Mury części naziemnej tego kościoła nie zostały jeszcze rozpoznane, najprawdopodobniej przeważająca ich część uległa całkowitemu zniszczeniu. Świadczy o tym brak reliktyw ściany północnej nawy, wyburzonej podczas budowy gotyckiego przedmurza i „wielkiej” baszty przybramnej. Duża część ściany południowej została wybrana aż do stopy podczas urządzania kotłowni c.o. pod kapitularem, na przełomie XIX i XX w. Istnieje jeszcze szansa odszukania fragmentów płd.-wsch. części murów nawy na dziedzińcyku pomiędzy murem obronnym a katedrą, lecz i w tym miejscu partia naziemna jest zniwelowana, co wykazały badania w 1984 r. (sonda 1/84).

Przy obecnym stanie rozpoznania zachowanej substancji architektonicznej najsluszniesze wydaje się uznanie opisanych wyżej pozostałości za fundamenty prostokątnego prezbiterium o wymiarach ok. 2,5 × 3,0 m (w partii naziemnej) niewielkiego kościoła jednonawowego. Prostokątne wnętrze nawy mogło posiadać wymiary ok. 5,5 × 8,5 m, przy czym szerokość jest rekonstruowana na podstawie stwierdzenia (w sondzie 2 w kotłowni) destrukcji lica południowej części rotundy, najpewniej przez wkop fundamentowy kościoła późniejszego, a długość – całkowicie hipotetyczna, oparta jedynie na proporcjach wziętych ze zbliżonych,

¹² A. Żaki, *Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji*, „Ochrona Zabytków”, R. XIV: 1961, z. 1-2, s. 39, 42, ryc. 3 i 6; Tomaszewski, *Romańskie kościoły...*, s. 54.

niewielkich kościołów jednonawowych¹³. Jak wynika z przebiegu krawędzi partii fundamentowej, mury w części naziemnej nie były zbyt grube, przypuszczalnie mieściły się w granicach poniżej 1 m (może ok. 0,9 m). Przy wschodniej ścianie prezbiterium mógł znajdować się ołtarz na murowanym fundamencie, z którego zachowała się resztką najniższej warstwy kamieni wapiennych spojonych zaprawą (pomiędzy fundamentem rotundy a ścianą wschodnią). Był on posadowiony płyciej niż mury samej świątyni.

Chronologię omawianej budowli wyznacza stosunek do relikwów rotundy oraz do obronnego muru średniowiecznego. Kościół jednonawowy nawarstwia się bowiem na pozostałości okrągłej świątyni przedromańskiej, z tym że pewnej zmianie uległa orientacja obiektu w stosunku do osi rotundy (oś ta jest bardziej wychylona ku północnemu wschodowi). Przecięcie fundamentu apsydy rotundy przez płn.-wsch. naroże prezbiterium prostokątnego oraz warstwy destrukcji rotundy wkopem fundamentowym na jego północną ścianę nie budzi wątpliwości. Ponadto zachodzi różnica wysokościowa w poziomach użytkowych tych dwu obiektów, mianowicie przejście fundamentu w część naziemną rotundy odbywa się 0,6 m niżej od najwyższego poziomu korony fundamentu kościoła jednonawowego. Z kolei na południową ścianę prezbiterium nakłada się mur obronny wzniesiony najpóźniej w I ćwierci XIV w. Przy braku konkretnych danych archeologicznych na skutek zniszczenia warstw kulturowych, kierując się analogiami dotyczącymi „wymiany” kościołów przedromańskich na romańskie na terenie Wawelu (katedra, budowle koło baszty Złodziejskiej, kościół św. Gereona), można uznać prostokątną świątynię przy bastionie Władysława IV za pochodzącą z XII w. (ew. schyłku w. XI). Nie należy wykluczyć także kontynuacji w tej budowlu domniemanej funkcji kaplicy przy rezydencji biskupiej, aczkolwiek powyższe przypuszczenie jest – wobec braku lokalizacji samego dworu – czysto hipotetyczne.

Jeśli chodzi o ewentualne możliwości przypisywania obydwu kościołom któregoś z wezwań, znanych ze źródeł pisanych dotyczących wczesnośredniowiecznego Wawelu – kwestia ta jest jeszcze bardziej pozbawiona realiów niż rozważania na temat funkcji obu świątyń i dlatego autorzy nie podejmują w niniejszym sprawozdaniu tego problemu.

WARSTWY KULTUROWE

W najbliższym otoczeniu budowli sakralnych oraz w ich wnętrzu przebadano nawarstwienia należące do kilku kompleksów stratygraficznych.

Do kompleksu I zaliczono wypełnisko wkopu z badań w 1916 r. (warstwa Ic) we wnętrzu prezbiterium romańskiego. Niszczy on część fundamentu rotundy, jest wypełniony mieszaniną gruzu kamiennego, zaprawy i gliniastego humusu. Na stropie tego zasypiska ukształtowano poziom użytkowy za pomocą cienkiej warstwy humusowej (Ib₂), wchodzącej także na koronę zniwelowanego przedmurza średniowiecznego. Warstwa ta wystąpiła na całym badanym obszarze. Z akcji porządkowania terenu (po zakończeniu badań) pochodzi warstwa gruzu ceglanoego z kamieniami i zaprawy (Ib), osiagająca przeciętnie miąższość ok. 0,3 m.

¹³ Przykładami takiego rozwiązania są: krakowski kościół św. Jana, datowany na poł. XI-poł. XII w., o nieco większej od rekonstruowanej nawie 10×7,5 m (Świechowski, *Budownictwo...*, s. 142), a z obiektów pozakrakowskich – XII-wieczny kościół św. Świerada w Tropiu z czworokątnym prezbiterium (3,2×3,0 m) i niewielką nawą (11,5×6,5 m, S. Kozieł, S. Świszczowski, A. Żaki, *Badania archeologiczno-architektoniczne w Tropiu, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. VI: 1964, s. 67, ryc. 3; S. Kozieł, *Nowe elementy architektury romańskiej w kościele w Tropiu*, AAC, t. VIII: 1966, s. 222-223) i niewielki kościół św. Marii Magdaleny i św. Mikołaja w Dziekanowicach, woj. Kraków, z 2 poł. XII lub pocz. XIII w. (nawa – 6,40×5,15 m, prezbiterium – 2,90×2,48 m; A. Jodłowski, *Kościół romański w Dziekanowicach, woj. krakowskie, w świetle badań archeologicznych lat 1974-1975*, AAC, t. XVII: 1977, s. 231-242, ryc. 2). Z bardziej odległych przestrzennie obiektów można wymienić datowany na 2 poł. XII lub 1 poł. XIII w. kościół św. Mikołaja w Gieczu, o wymiarach nawy 8,4×5,8 m (Świechowski, *Budownictwo...*, s. 38).

Zalega ona również na całym obszarze pomiędzy dzwonnica Zygmuntofską a bastionem Władysława IV.

Kompleks III to m. in. zasypisko wkopu na barokową skarpe muru obronnego (powstało pomiędzy rokiem 1777 a 1789, warstwa IIIc), eksplorowane na odcinku 15/A cz. W oraz na odcinku 15/D, 15/K i 15/L. Wkop ten również przecinał mur budowli przedromańskiej. Na odcinku 15/G po zewnętrznej stronie przedmurza rozpoznano sporej miąższości (do 1,5 m) kompleks nasypów (warstwy IIIa i IIIb), złożony z warstw gruzu kamienno-ceglanego zmieszanych z gliniastym humusem. Opisane nawarstwienia datowano na XVII w., kiedy po wyburzeniu przedmurza rozbudowano w tym rejonie nowożytnie fortyfikacje ziemne.

Kompleks V reprezentuje wypełnisko szerokoprzestrzennego wkopu związanego z budową gotyckiego przedmurza (warstwa Va), eksplorowane przy południowym licu tego muru na odcinku 15/B, C, D, częściowo 15/G oraz 15/K i 15/L. Wkop ten zasypiano gliniasto-humusową mieszaniną z drobnymi kamieniami i okrzeskami wapiennymi oraz (w dolnej partii) z domieszką materiału z destrukcji budowli przedromańskiej. Do tego kompleksu należy zapewne wypełnisko głębokiego wkopu, częściowo zbadanego w obrębie odcinka 15/E (bezpośrednio na zachód od rotundy), złożone z gruzu kamiennego z zaprawą i domieszką humusu. Ten wkop może być związany z budową przedmurza i baszty bramnej. Powstanie tego muru oraz umocnienie bramy dolnej datować można na przełom XIV i XV w. (na podstawie wzmianek źródłowych).

Na zewnątrz budowli sakralnych badano kompleks warstw wczesnośredniowiecznych (VI) w obrębie odcinka 15/B i 15/G. Miąższość ich wynosiła od 0,3 do 0,5 m, we wkopie do 1,2 m (odcinek 15/G). Warstwy te zalegały częściowo na skale i piasku calcowym, a częściowo na nawarstwieńcach starożytnych. Były to gliniasto- i piaszczysto-humusowe nasypy niwelacyjne (warstwy VI_f-VI_{f3}).

We wnętrzu rotundy (odcinki 15/C, 15/K) również przebadano warstwę VI_f, na której zalegała warstwa gliny z humusem i dużą ilością grudek polepy (VI_e), o zróżnicowanej miąższości. Jej strop w przybliżeniu odpowiadał poziomowi korony zachodniego muru grobowca oraz korony płytkiego fundamentu o osi E-W. Powyżej znajdowała się (opisana już wcześniej) wylewka zaprawy wapiennej (VI_d) – pozostałość poziomu użytkowego we wnętrzu rotundy. Strop wylewki przykrywała cienka (2-8 cm) warstewka humusowa (VI_c), która na odcinkach 15/D i 15/L przylegała już bezpośrednio do murów grobowca i, jak się wydaje, wchodziła też do jego wnętrza (tu miąższość jej osiągała 0,5 m). Warstwę tę można łączyć z pierwszą fazą destrukcji (zaprzestanie użytkowania?) rotundy, jak również z faktem wyrabowania grobowca. Te nawarstwienia przykrywał nasyp destrukcji budowli przedromańskiej (warstwa VI_b). Zasadniczą część destruktu, złożonego z mieszaniny różnej wielkości płytkowych i bryłowych kamieni wapiennych z zaprawą, eksplorowano na odcinkach 15/C, 15/D, 15/A, cz. W, 15/L i 15/K; miąższość tej warstwy dochodziła do 0,7 m. Na odcinku 15/A cz. NW wypreparowano na niewielkiej powierzchni wypełnisko wkopu na mur romańskiego prezbiterium (warstwa VI_a). Wypełniał go humus z drobnymi kamieniami wapiennymi i grudkami polepy. Wkop zwał się ku dołowi lejkowato, stykając się w konsekwencji z licem muru.

Kompleks VII (warstwy starożytne) reprezentowany był przez gliniasto-humusowe nasypy z bardzo dużą ilością drobnych i średnich kamieni wapiennych (warstwy VII_a i VII_b). Zalegały one na wschód od muru romańskiego prezbiterium w obrębie odcinka 15/G, bezpośrednio na nadskalnym piasku calcowym. Miąższość tego kompleksu przekraczała 0,3 m, niezbyt liczny materiał ceramiczny wykazuje przynależność zapewne do kultury łużyckiej.

MATERIAŁ CERAMICZNY

Z warstw wczesnośredniowiecznych, w które wkopana została budowla przedromańska (VI_e-VI_{f3}), uzyskano stosunkowo niewielką ilość ułamków naczyń – 112 sztuk. Głównie były to fragmenty naczyń wykonanych z surowca grupy I, a także II, III, IV i VI (wg po-

działu K. Radwańskiego)¹⁴. Wśród tego materiału znajdowały się brzegi naczyń reprezentujące typy: 1 (lub 5), 3-4, 5, zbl. do 9, 11, zbl. do 13, 17, 19, i zbl. do 19, 25, 26 wg typologii K. Radwańskiego. W świetle analizy surowcowej oraz chronologii wymienionych typów brzegów należy te nawarstwienia datować na okres: 2 poł. X-pocz. XI w.

W wyniku badań warstw destrukcji rotundy otrzymano znikomą liczbę materiału ceramicznego – 13 sztuk. Przewagę miała grupa VI surowca (8 egzemplarzy oraz 1 zbliżony do VI), pozostałe 4 egzemplarze należały do grupy I; uzyskano tylko 1 fragment brzegu – typu 15. Ta niewielka próba nie wystarcza do przeprowadzenia prawidłowej analizy ceramiki, można tylko ogólnie przypuszczać, że powstanie warstwy destrukcji nastąpić mogło jeszcze w obrębie XI w.

ZAKOŃCZENIE

Odkrycie dwu kościołów w rejonie bastionu Władysława IV wzbogaca listę dziesięciu dotychczas znanych obiektów sakralnych (w tym dwu domniemanych) na Wawelu, pochodzących z wczesnego średniowiecza. Nie wszystkie one funkcjonowały w tym samym czasie, w czterech przypadkach starsze, przedromańskie budowle zastąpiono nowymi, romańskimi (katedra, kościół św. Gereona, obiekty koło baszty Złodziejskiej i opisane wyżej). Można więc mówić o dwu podstawowych „horyzontach” architektonicznych występujących w Krakowie (ponieważ podobne zjawisko ma miejsce także u św. Benedykta na wzgórzu Lasoty). Obiekty należące do pierwszego z nich, określane w literaturze mianem przedromańskich, można – w świetle ostatnich badań – łączyć najpewniej z okresem pierwszego państwa piastowskiego, a szczególnie z panowaniem Bolesława Chrobrego, za którego powstała pierwsza krakowska katedra, a także najprawdopodobniej inne obiekty sakralne i pałacowe zlokalizowane przede wszystkim na grodzie wawelskim. Drugi horyzont, reprezentowany przez dużą serię budowli romańskich wzniesionych na grodzie, podgrodziu i w okolicznych osadach, zapoczątkowała być może druga katedra, której budowę rozpoczęto z końcem XI w. za panowania Władysława Hermana. Mury tych obiektów licowane są charakterystyczną drobną kostką wapienną (*petit appareil*). Oprócz licznych kościołów tą techniką wzniesione były zabudowania rezydencji książęcej – mieszkalny budynek pałacowy oraz wieża obronna na płn.-wsch. skraju wzgórza (tzw. stolp). Oczywiście spotykamy się także z odmiennym wykonaniem murów budowli (np. licowanie dużymi ciosami piaskowca), co należy łączyć prawdopodobnie z działalnością innych warsztatów budowlanych. Wspomniane wyżej dwie grupy są – jak dotąd – najliczniejsze i posiadają wyraźnie zróżnicowane, stosunkowo dobrze określone ramy chronologiczne.

*Kierownictwo Odnowienia
Zamku Królewskiego na Wawelu*

JANUSZ FIRLET, ZBIGNIEW PIANOWSKI

THE DISCOVERY OF TWO EARLY MEDIEVAL CHURCHES IN THE REGION OF THE SO-CALLED WŁADYSŁAW IV'S BASTION ON WAWEL

The supervision of installation works in 1981-1982 was followed by archaeological and architectural investigation, conducted at the northern edge of Wawel near the so-called Władysław IV's Bastion and in the boiler-room under the chapter house (on the north

¹⁴ K. Radwański, *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii*, „Materiały Archeologiczne”, t. IX: 1968, s. 5-89.

side of the cathedral). The investigations revealed fragments of the wall of a one-apse pre-Romanesque rotunda, some 7 m across, containing a tomb with a chamber faced with sandstone slabs. Only the southern part of the building has survived, the northern part having been completely destroyed in the course of erecting of the Gothic forewall. The rotunda church is tentatively dated to the 1st quarter of the 11th century. It could have served as a residential chapel (of the bishop?) or it could have been associated with the pre-Romanesque cathedral in another way. Probably in the 12th century a new Romanesque chapel was built on its site. The chapel had a small rectangular presbytery whose foundations, discovered already in 1916, were regarded as the lower part of a tower at the defensive Gothic wall. The present investigations have established a different outline of the foundations, while their situation on the site of the rotunda suggests a sacral function. The second chapel could have existed to about 1265 when a defensive rampart was built along this line, or to the turn of the 13th/14th centuries when the rampart was replaced by a wall overpassing the relics of the two churches.

